

РАЗВОЈ СОЦИЈАЛИСТИЧКИХ ИДЕЈА У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ ОД 1868. ДО 1876. ГОДИНЕ*

Мирослав Пешић

Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Ниш, Србија
miroslav.pesic@filfak.ni.ac.rs

Апстракт

У раду је приказан развој социјалистичких идеја у Кнежевини Србији од 1868. до 1876. године. Кључна личност социјалистичке мисли у Србији у другој половини 19. века био је Светозар Марковић. Идеје које је у Србији утемељио Светозар Марковић представљале су реакцију на капиталистички поредак, односно на грађанско друштво у западноевропским државама. Као предводник нараштаја школске омладине која је неколико година касније основала Народну радикалну странку (1881), Марковић се упустио у борбу са Намесничким режимом, захтевајући корените друштвене и економске реформе у Србији.¹

Кључне речи: Светозар Марковић, социјалистичке идеје, Народна скупштина, либерали, Никола Пашић.

THE DEVELOPMENT OF SOCIALIST IDEAS IN THE PRINCIPALITY OF SERBIA FROM 1868 TO 1876

Abstract

This work shows the development of socialist thoughts in the Principality of Serbia from 1868 to 1876. The main character of socialist thoughts in Serbia in the second part of the 19th century was Svetozar Marković. The ideas that were founded in Serbia by Svetozar Markovic represented the reaction on capitalist order, i.e. on the civil society in Western European countries. As the leader of the generation of school youth which founded the National Radical Party a few years later (1881), Markovic got into a fight with the vicarious regime, demanding fundamental social and economical reforms in Serbia.

Key words: Svetozar Marković, socialist ideas, National Assembly, liberals, Nikola Pašić.

---

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Модернизација западног Балкана* (ев. бр. 177009).

¹ Сви датуми у тексту дати су према новом календару, осим ако није другачије наглашено.

УВОД

Прве информације о социјализму у Србији налазимо за време револуције из 1848. године. На страницама *Српских новина*, које су биле једини лист у Кнежевини Србији, нашли су се појмови *социјалисти*, *социјализам*, *комунизам* и „имена људи за које се везивало значење тих појмова”. Мали број школованих људи у тадашњој Србији сусрео се са овим појмовима у „интерпретацији контрареволуције”, која их је окарактерисала као опасност за постојећи поредак у Европи. Нови тренутак у „обавештавању о социјализму” у Србији долази са развојем либерално-демократских идеја, после 1858. године. Слободоумне идеје заступали су млади интелектуалци који су се педесетих година 19. века школовали у западној Европи. После 1858. године износили су их не само у *Српским новинама* већ и у Друштву српске словесности и на Великој школи. Велику улогу у припремању терена за појаву социјалистичке мисли у Србији имала је Велика школа у Београду. Шездесетих година 19. века на Великој школи су се, осим предавања о немачкој филозофији, енглеском натурализму, могла чути и предавања о социјалистичким учењима. Тако су се, на пример, у плану предавања из филозофије 1867. године нашла имена познатих западноевропских социјалиста: Сена Симона, Фуријеа, Прудона, те и руских: Херцена, Чернишевског, Шчапова, Писарова и Ткачова. У другој половини 19. века, Светозар Марковић је свакако главна личност социјалистичке мисли у Србији (Перовић, 1993, стр. 20–21).

Социјалистички покрет у Србији започео је у доба Прве интернационале, тј. у предвечерје Париске комуне. Социјалистичка активност од 1868. до 1875. године представљала је крупан корак напред у политичком животу Кнежевине Србије. Овим покретом ударени су темељи ширења социјалистичких идеја међу широким народним масама. Пре Светозара Марковића посебно се истицао Живојин Жујовић (1838–1870), за кога је Марковић, у једном писму сестрама Нинковић, рекао да је он први социјалиста у Србији (Марковић, 1996а, стр. 175). Међутим, Жујовић се задржао на теоријском и публицистичком раду, док се Светозар Марковић бавио практичним пословима ширења социјалистичких идеја међу широким народним масама. Драгиша Лапчевић наводи да Живојина Жујовића нису познавале широке народне масе управо због његовог теоријског проучавања социјализма, док је Светозар Марковић као агитатор радио на придобијању присталица за свој социјалистички покрет „имао је врло широк и дуг утицај, стварао себи ученике и био од оних ретких енергија и духова, које га и после смрти нараштаји узимају за пример, и два супротна покрета – радикални и социјалистички сматрају га не само за свог претечу, већ и за непосредног оснивача“ (Лапчевић, стр. 1922, 43–44).

ПОЛИТИЧКА ДЕЛАТНОСТ СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА

После убиства кнеза Михаила Обреновића 1868. године, Светозар Марковић је намеравао да створи нову политичку странку у Србији. Пошто је одбио предлог Владана Ђорђевића да заједно оснују политичку странку, Марковић је одлучио да тај посао обави заједно са својим пријатељима, међу којима се посебно истицао Живојин Жујовић (Скерлић, 1966, стр. 67). Још док је студирао у Петрограду, Светозар Марковић је у писму Љубомиру Белимарковићу 11. новембра 1868. године критиковао либерале Јована Ристића који су се након убиства кнеза Михаила „толико наплакали над његовом политичком мудрошћу, енергијом и патриотизмом да су не само оправдали пред народом његову глупу и непоштену политику, него су је поставили као узор државничке мудрости и патриотизма и тиме дали непобедљиво оружје у руке Блазнавца и Ристића тих највернијих слугу Михаилових”. Марковић је подсећао Белимарковића да су још у Београду разговарали о оснивању једне дружине „у којој би учествовали сви грађани без разлике” (Марковић, 1960, стр. 79–80). Када су у питању уставне реформе Намесништва, Марковић је од самог почетка заузео критички став. Свог пријатеља Белимарковића опомињао је да не полаже наде у Владимира Јовановића, јер је он либерал, тј. његова политичка убеђења много су ближа либералима него нама. Марковић је у неколико наврата истицао да „треба да се организује радикална партија” како би се отпочела борба против старог полицијско-бироградског режима – „борба младог нараштаја против старог” (Марковић, 1960, стр. 120). Када је из Петрограда дошао у Цирих 1869. године, Марковић није одустајао од иницијативе оснивања нове политичке партије. У лето 1869. године, заједно са Николом Пашићем, Пером Велимировићем и Ђуром Љочићем одржао је састанак на коме је решено да се за време распуста припреми пројекат за организовање нове странке, а да се на јесен опет састану и одлуче о устројству дружине и њеном програму. Ђура Љочић је добио задатак да што пре отпочне са организацијом странке „или бар да врбује људе који су за њу способни” (Скерлић, 1966, стр. 43). Неколико месеци после доласка у Србију, Марковић је покренуо лист *Раденик*.² У уводном чланку угледног броја објављен је „Програм”, у коме је истакнуто да је основни циљ деловања *Раденика* преображај српког народа на основу материјалног благостања, образовања и слободе. Посебну пажњу уредништво листа је у Програмској декларацији посветило економским односима, образовању и „држављан-

² Социјалистички лист *Раденик* покренуо је Светозар Марковић заједно са Павлом Пајом Михаиловићем и Ђуром Љочићем. Угледни број листа изашао је 17/29. априла 1871. године, а први редовни број 1/13. априла исте године.

ским одношајима”, тј. политичким односима у тадашњем српском друштву. „Учествовање скупштине у законодавству не постоји, кад народ не зна какви му закони требају.” У погледу спољне политике, Марковић се залагао за ослобођење и уједињење српског народа. „Ми хоћемо да дођемо слободом до јединства, а не обратно” (Раденић, 1977, стр. 31–33; Марковић, 1995, стр. 75–82).

Неколико месеци после покретања *Раденика*, 4. августа 1871. године седморица напредних интелектуалаца саставило је програм који је требало остварити кроз Народну скупштину. Посебно место у програму заузимали су захтеви за самоуправу општина и округа односно „реформе у целој државној управи у смислу народне самоуправе”; потпуном слободом штампе, удруживања и јавних састанака, независност судова; укидање еснафа, реформа школства, оснивањем земљоделских и занатских школа; укидање стајаће војске и увођење народне; буџетске контроле од стране Народне скупштине; укидање жандармерије, промена Устава. Програм су потписали Марковићеви блиски сарадници: Ђура Љочић, Аћим Чумић, Јеврем Марковић, Ђока Влајковић, Паја Михаиловић, Милан Кујунџић, Васа Пелагић, док га Светозар Марковић није потписао (Живановић, 1923, стр. 304; Крестић, Љушић, 1991, стр. 47; Милановић, 2007, стр. 82–83). У првом броју *Раденика*, од 13. јуна 1871. године, у чланку „Погибија Париске комуне” Светозар Марковић је бранио установу комуне од непрестаних напада, тзв. „цивилизованог света” (енглеских богаташа, министара, свих европских владара, па чак и београдских новинара (*Раденик*, бр. 1, 1/13. јун 1871; Марковић, 1995, 93). Осим чланака о Париској комуни, већ је у јулу 1871. године *Раденик* објавио и *Адресу Генералног већа Међународног радничког удружења о грађанском рату у Француској*, коју је после пропасти комуне написао Карл Маркс (Манојловић, 1963, стр. 107). У Народној скупштини септембра 1871. године вођена је расправа о писању *Раденика*. Посланик Анта Антић захтевао је да се дописнику *Раденика* забрани да даље извештава о раду Народне скупштине јер „прља њен рад”. Каљевић је устао у одбрану слободе штампе наводећи да се никоме не може забранити улазак у Скупштину, а ако је говор неког посланика погрешно пренет, он може одштампати исправку и тако ће се доћи до истине. Алекса Петковић је навео да онај који исмева поједине народне посланике не жели добро народу и зато га треба удаљити из Скупштине. Један број посланика отишао је толико далеко да је тражио и забрану листа (*Протоколи Народне скупштине држане у Крагујевцу 1871. године*, Београд 1871, стр. 72–75, 508–516). Уредник *Раденика* упутио је жалбу Скупштини, у којој је навео да му цензура онемогућује да објављује чланке о изградњи железнице у Србији. Жалбу Народној скупштини у виду интерпелације министру унутрашњих дела пренео је Љубомир Каљевић. Љубомир Каљевић је захтевао да се

омогући штампи да несметано пише „о свим питањима која је буду интересовала” (Бјелица, стр. 1972, 170). Септембра 1871. године власт није дозволила објављивање два чланка Светозара Марковића о Народној скупштини. Полиција је запленила педесети број *Раденика*, од 12. октобра 1871. године, и подигла тужбу против овог листа. Суд је потврдио заплenu и наложио уништавање целог тиража од преко хиљаду примерака, а овај број никада није угледао светлост дана (Бјелица, 1972, стр. 170–171).

Забрана је прилично узнемирила уредника листа Ђуру Љочића, који је по функцији одговарао за садржај листа. Светозар Марковић је био спреман да предузме одговорност на себе. Крајем новембра 1871. године поднео је молбу Управи вароши Београд да му се одобри уређивање листа *Раденик* од 13. јануара 1872. године. „Примам уредништво политичко економског листа 'Раденик', који сада излази под уредништвом Ђуре Љочића, зато молим Управу вароши Београд, да ми према закону о штампи изда уверење, како бих могао примити уредништво од нове године” (Марковић, стр. 19966, 177). Решење којим се одобрава преузимање уредништва од стране Светозара Марковића добио је 21. децембра 1871. године. Међутим, због брошуре *Неколико чланака Светозара Марковића*, против Марковића је већ била поднета оптужница. Због растурања ове брошуре штампане у листу *Панчевац*, ухапшени су Јован Милинковић, адвокат из Шапца, и Светозар Магдаленић из Београда, бивши писар општинског суда у Обреновцу. Министар унутрашњих дела је 2. јануара 1872. године одобрио начелнику Ваљевског округа да ову двојицу преда суду (Марковић, 19966, стр. 177, 180–183). Да би избегао хапшење, Светозар Марковић је крајем децембра 1871. године напустио Београд и прешао у Нови Сад. Неколико месеци након одласка Марковића због притиска власти, *Раденик* је престао да излази 29. маја 1872. године (Раденић, стр. 1977, 97–98). После преласка у Војводину, Светозар Марковић је ступио у контакт са Светозаром Милетићем и људима око листа *Застава*. Марковић је у Новом Саду имао велики број присталица, међу којима су се посебно истицали Ђока Мијатовић, Срета Анђелковић и Владимир Љотић, који су заједно с њим напустили Србију због опасности да буду ухапшени. У границама својих могућности, Марковић је у Новом Саду радио на ширењу социјалистичких идеја међу новосадским гимназијалцима. Његове идеје заинтригирале су „два већ пробуђена социјалиста”: Лазара Пачуа и Добросава Ружића. Под утицајем Светозара Марковића, образована је прва социјалистичка интелигенција у Угарској, која је десетак година касније створила радикалну странку (Скерлић, стр. 84–88).

О утицају Светозара Марковића на ширењу социјалистичких идеја међу школском омладином у Новом Саду, Јован Суботић навео је следеће:

„Али 1873. године дође Светозар Марковић у Нови Сад. Марковић се бавио са науком социјалистичком. Он стане куповати гимназијалну младеж око себе, и овој се та нова шпециозна наука допадне врло. /.../ Стану ти моји ђаци мање учити, више изгрета правити, у понашању дивљати. Ту се сви чланови патроната сложе, да том ваља зарана на пут стати. Неколико буде из гимназије отпуштено, који су примером друге кварили; неколико њих казним лакшим казнама, који су се још давали дотерати; а неке укоримо и посаветујемо, који су нам се чинили, да ће се дати усаветовати” (Марковић, 1996в, стр. 15–16).

Своје дело *Србија на Истоку* Светозар Марковић завршио је 1872. године у Новом Саду, док је у *Летопису Матице српске* штампана његова расправа „Реалан правац у науци и животу”. Током 1872. године Марковић је писао *Начела народне економије* или *Науку о благостању*. Дело је понудио на штампање Матици српској. Чланови одбора Миша Димитријевић и Михаило Полит Десанчић препоручили су ово дело као „производ најновије науке и што је начин излагања строго стручан. Дело је рађено по примедбама и допунама Чернишевскога на народну економију Џона Стјуарта Мила. (...) Метод излагања чисто научан, егзактан, математичан”. И поред позитивног извештаја, одбор није хтео да штампа једну социјалистичку економију, правдајући се да због скромног буџета не може да штампа сувише опширно дело (Скерлић, стр. 1966, 88–89). Почетком јула 1872. године, Марковић је присуствовао састанку српских социјалиста у Цириху на коме је настао програм српске социјалистичке партије. На конгресу српских социјалиста присуствовао је и Михаило Александрович Бакуњин (Крестић, Љушић, 1991, стр. 64). Јаша Продановић наводи да је то „први социјалистички програм у чијој су изради учествовали” српски студенти, Светозар Марковић и Михаило Бакуњин (Продановић, 1947, стр. 341). О овом анархистичком програму Светозар Марковић је 17. августа 1872. године писао Николи Пашићу: „Наша је погрешка била што се хтело да се програм прави у Цириху. Али у тој погрешци ја сам учествовао толико колико и сви остали. Ја сам пак доцније то увидео, кад сам предложио да се тај програм сматра као пројекат, а да се одлучни програм прави тек у Србији. Али онда је већ било доцне. То смо ваљали казати пре, па и не претресати програм тако. Онда би врло лако одбили Бакуњина. Овако Цирижани су већ били узели на се да праве програме за српску социјалистичку партију; и кад сам ја био дошао имали су већ два програма и били су већ поцепани између себе, ма да се још то покривало”. Марковић је признао Пашићу да је погрешно што се одмах није побунио против Бакуњиновог мешања у састављање овог

програма. Правдао се Пашићу да није имао намеру да са Бакуњином разговара о организацији српске револуционарне партије (Марковић, 1996г, стр. 199). Из овог писма јасно се види да се Марковић није слагао са идејама Михаила Бакуњина. Бакуњина је сматрао „недовршеним социјалистом”, као што га је и Маркс сматрао за „једног од највећих незналица на земљишту социјалне теорије” (Скерлић, 1966, стр. 103).

Што се тиче учешћа српских студената у састављању овог програма, Марковић је у писму Николи Пашићу навео следеће: „Цирижани нису били начисто ни са елементарним начелима о социјализму и социјалистичкој револуцији, а овако су хтели таку партијску дисциплину, као да су одиста начелно уједињени, па само треба чврста дисциплина за акцију” (Марковић, 1996г, стр. 201). Овај програм остао је мртво слово на папиру, јер је дошло до поделе међу српским студентима у Цириху на присталице Бакуњина и Светозара Марковића. Бакуњинове идеје су подржавали: Таса Стојановић, Риста Данић, Ђока Мијатовић и др., док су главни противници Михаила Бакуњина били: Светозар Марковић, Никола Пашић, Пера Велимировић, Влада Љотић, Срета Анђелковић, Пера Ђорђевић и сестре Нинковић. У Србији је утицај Марковићевих присталица био неупоредиво јачи, те је социјалистичка пропаганда настављена у правцу који је предводио Светозар Марковић (Скерлић, 1966, стр. 105). Светозар Марковић вратио се у Србију априла 1873. године.

О својој одлуци да се врати у Србију, Марковић је писао сестрама Нинковић:

„Ја сам као што сте приметили, поодавно страшно раздражен. При мојој великој осетљивости тако стање је права болест [...]. У овој чами у Новом Саду ваше пријатељство ми је једино мило уживање, које ми је засладило многе и многе тренутке, који би ми иначе били и сувише горки. Сва моја радња од самог почетка била је погрешна. Сад се мора ударити нов темељ, а за то треба радити много и много” (Марковић, 1996г, стр. 206).

После боравка у Аранђеловачкој бањи ради лечења, Светозар Марковић је отишао у Крагујевац, где се сусрео са својим пријатељима. Крагујевац је изабран за политичку акцију, првенствено због тога што је у њему заседала Народна скупштина, што се могао лакше пратити рад Скупштине и „најбоље утицати на посланике из народа” (Скерлић, 1966, стр. 113). На тајном састанку на коме су присуствовали Светозар Марковић, Сава Грујић, Пера Тодоровић, Никола Пашић, Пера Ђорђевић, Светозар Милосављевић и Стеван Поповић одлучено је да се донесе програм који би чинио основу њиховог будућег рада (Спасић, 1975, стр. 29). Овај програм под називом „Нацрт пројекта за програм радикалне партије” био је познат ужем кругу Марковићевих истомишљеника. Програм је предвиђао борбу про-

тив бирократског система власти; завођење система народне самоуправе; укидање сељачких дугова како према Управи фондова тако и према приватним повериоцима; бригу државе према сирочади и сиротињи; да земљу поседују само они који је и обрађују, а да остала земља припадне општинама. Програм је предвидео и промену својине земљишних поседа: „Нужно је да се сва земља из приватне својине преобрази у општинску”. У писму сестрама Нинковић од 19. новембра 1873. године Марковић наводи да је основа „нашег практичног рада нешто што се може постићи у данашње време и што може да служи за даљи друштвени преображај. То је обична тактика у борби: најпре ваља освајати једну, али одсудну тачку са које нам је после отворен пут за савршену борбу” (Марковић, 1996д, стр. 206–208; Крестић, Љушић, 1991, стр. 79–81).

Долазак Светозара Марковића у Крагујевац либерални политичар Живан Живановић оценио је на следећи начин:

„У његовој личности беше, за многе представнике ондашње омладине, оваплоћено нешто ново, тајанствено, велико. Он беше нека врста, месије, који долази да, преобрази свет. Настале су појединачне конференције махом са ђацима онд. Велике школе, у којима су претресана савремена питања и долазила до израза нова социјална наука, онако брижљиво негована у Цириху. Запаљиви материјал беше дакле унесен у Србију. Није више дуго ваљало чекати, па да се осети и његово дејство, чим Светозар Марковић и јавно побије овај нови барјак. Прилике су му ишле на руку, и то не у Београду, већ у Крагујевцу” (Живановић, 1924, стр. 120).

Опозициони лист *Јавност*, који је уређивао Светозар Марковић, започео је са радом 20. новембра 1873. године. Захваљујући својим захтевима да се прошире права Народне скупштине, да се уведе народна самоуправа и укине гломазна бирократија, лист је задобио поверење великог броја читалаца (Спасић, 1975, 32). Светозар Марковић је посебно место у својим списима посветио Народној скупштини као највишем представничком телу у земљи. Марковић је у чланку *Српске обмане* објављеном у новосадској *Застави* 13–20. октобра 1869. године критиковао Устав из 1869. године, а посебно његове одредбе о Народној скупштини. Марковић истиче да су се скупштине углавном сазивале да им се прочита предлог владе, док су посланички предлози били ограничени само на рад Скупштине (Марковић, 1960, стр. 179).

У чланцима објављеним у листу *Раденик* Марковић је критиковао одредбе Устава о Народној скупштини која није добила право законодавне иницијативе, а самим тим и функцију правога Народног представништва. У свим парламентарним државама, истицао је Марковић, када влада угрози народне интересе, сваки посланик има право да у Народној скупштини нападне такву владу. То је најјаче оружје

којим би требало да располаже Народна скупштина као носилац највећег суверенитета у земљи. Према члану 71 Устава из 1869. године, посланици су за изговорене речи у Народној скупштини одговарали пред редовним судовима (Марковић, 1965а, 328–329). Марковић се залагао да скупштинска адреса на буде акт учтивости на кнежевину беседу, већ програм рада Народне скупштине (*Јавност*, бр. 5, 17/29. новембар 1873. године).

На скупштинском састанку 5. децембра 1873. године опозициони посланици су истакли „да се у адресу ставе потребе народне”. Коста Великић је навео да истицање народних потреба у једном свечаном акту не значи повреду Устава. Јован Новаковић истиче да се у адреси не тражи ништа од кнеза, већ се само истичу предлози о народним потребама. Предложио је „да се уврсте у адресу те потребе”. У духу општег расположења посланици су тражили промену *Закона о министарској одговорности* „у смислу јаче одговорности”, промену *Закона о штампи* „у смислу веће слободe”, измену *Закона о општини* „како би боље одговарали духу уставности” и промену *Закона о судском и правном уређењу земље* (*Протоколи Народне скупштине држане у Крагујевцу 1873. године*, Београд 1874, стр. 44–50). На скупштинском састанку од 12. јануара 1874. године приликом дебате о изменама и допунама *Закона о штампи* водила се жестока расправа. Владини посланици су се успротивили проширењу слободe штампе. После дуже дебате, питање измена *Закона о штампи* одложено је (*Протоколи Народне скупштине држане у Крагујевцу 1873. године*, Београд 1874, стр. 688–790).

Опозициони лист *Јавност* пружио је подршку опозиционим посланицима који су се залагали за проширење *Закона о штампи*. Каљевић је навео да је главни задатак штампе да критикује злоупотребе државних органа и да о томе обавештава народ. „Штампа код нас има још ту велику важност, што смо ми млад народ и што нама није ниједна снага на одмети. Ми немамо никаквих зборова до скупштине, која се само једанпут у години састаје”. Крстић је упорно бранио став Владе да предложене измене у овом закону угрожавају државне интересе (*Јавност*, бр. 2, 2/14. јануар 1874. године). Без слободe штампе није се могао замислити партијски живот у Србији, тј. стварање опозиције владајућем режиму.

У чланку „О нашем закону о печатњи” Марковић је под слободом штампе подразумевао следеће:

„Да се смеју јавно критиковати све установе и сви закони земаљски, да се смеју слободно износити сва научна начела и на основу њих излагати народу све могуће поправке (реформе) и преображаји у његовом стању и живљењу; а тако исто да се смеју јавно критиковати свачија дела која се тичу народног живота, па било то дела приватног лица или чланова владе и управе земаљске. Тражећи сло-

боду штампе ми нећемо никако да се не одговара за лаж, клевету, опадање и измишљање” (Марковић, 1965б, стр. 255–256; *Јавност*, бр. 13, 27. новембар / 9. децембар 1873. године).

Своје идеје о Народној скупштини Марковић је изнео у чланку „Народна скупштина”. Посланик може бити само онај кога је народ изабрао; сваки Србин који је добио поверење народа може бити народни посланик без обзира на занимање, имовно стање и године старости; да сваки срез од 3000 пореских глава бира једног посланика на непосредним изборима, да се донесе *Закон о слободи јавних зборова*, тј. да сваки кандидат за народног посланика може слободно да изложи пред бирачима свој програм (Марковић, 1965в, стр. 88–91). Да би Скупштина постала највиша власт у земљи, Марковић је предлагао да јој се омогући да сама себи бира председништво, да утврђује пословник о раду, да добије право законодавне иницијативе, да се уведе имунитет за народне посланике, да министри могу говорити у Скупштини само када износе законске предлоге или дају обавештења, да нико нема право да распусти или одложи седнице Скупштине и да закони ступају на снагу без потврде од стране кнеза. Према Марковићевим речима, „ово су главне погодбе да Скупштина постане највиша власт у земљи”. Залажући се за увођење парламентарног система владавине, тј. да уместо владара министре поставља Народно представништво, Марковић се надао да ће се тиме укинути бирократија у Србији.³ Према Светозару Марковићу, носилац државе не треба да буде чиновништво, него сељаци „као једина производна снага у земљи”. Главне одреднице идеологије коју је развио Светозар Марковић су: народна држава, народна партија и народни суверенитет. Марковић је критиковао читав развитак Србије, почев од Првог српског устанка 1804. године, захтевајући корените промене у земљи: „Нашем народу требају озбиљне, корените реформе у економском животу, у школи, у цркви, у судовима, у полицији – свуда” (Перовић, 2006, стр. 101). Иако је идеологија Светозара Марковића била укоренењена међу широким народним масама, без појаве скупштинске опозиције 1874. и њеног деловања током 1875. и 1876. године, „остала би књишка творевина која би се свела на уске интелектуалне кругове”. Опозициони посланици у Народној скупштини

³ Светозар Марковић је у свом чланку „Слобода штампе и жандармерија” навео: „Дижући народну скупштину ми просто желимо да уздигнемо њену важност и њено достојанство; да се не повлаче сви свеснији грађани са биралишта; да не бирају народне посланике капетани, начелници и њихове пришипетље; да се не одричу народног представништва најчеститији грађани, као што је све до сада бивало. Ми желимо и надамо се да ће доћи једном време да ће Народна скупштина бити народно представништво не само по форми, но и самој ствари” (Марковић, 1965б, стр. 259).

1874. године под вођством Адама Богосављевића следили су идеје Светозара Марковића. Осим Пере Велимировића и Николе Пашића, један од најближих пријатеља Светозара Марковића на Великој школи био је Адам Богосављевић (Перовић, 1997, стр. 455).

СЛЕДБЕНИЦИ СОЦИЈАЛИСТИЧКИХ ИДЕЈА СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА

На скупштинској седници од 24. новембра 1874. године, Богосављевић је постао један од четири секретара Скупштине и члан одбора за скупштинску адресу. Приликом избора председништва скупштине, није прошао, јер је добио 28 гласова, док је са 69 постао члан одбора за адресу (*Стенографске белешке Народне скупштине одржане у Београду 1874/5*, књ. 1, Београд 1875, стр. 14, 22). У предлогу адресе коју је саставила одборска већина већ се називао политички програм Адама Богосављевића. Председник одборске већине био је Љубомир Каљевић, а чланови одбора: Алекса Здравковић, М. Љ. Глишић, Сима Несторовић, Адам Богосављевић, Ђурђе Ђоровић, Михаило Смиљанић, Никола Павловић, Јован Јуришић, Илија В. Протић и Милан Кујунџић. Одборска већина тражила је: завођење општинске самоуправе, унапређење просвете, јачање војне моћи земље, унапређење пољопривреде, занатства, индустријске производње и трговине, судску независност, одвајање полицијске од судске власти, потпуну слободу штампе, слободу јавних зборована и удруживања и личну безбедност грађана „која изискује измене у кривичном закону и поступку” (*Стенографске белешке Народне скупштине одржане у Београду 1874/5*, књ.1, Београд 1875, стр. 64–69). Затим је одборска мањина поднела предлог адресе који се у потпуности разликовао од предлога адресе већине. Одборску мањину за скупштинску адресу чинили су: Саво П. Поповић, Петар Ђуричковић, Димитрије Милетић, Вељко Јаковљевић, Цветко П. Јездић и Јово Крсмановић. Приликом претреса адресе, дошло је до жучне расправе међу посланицима у Народној скупштини. Председник владе Јован Мариновић навео је да се не може прихватити предлог адресе коју је предложила одборска већина. „Дакле нити се оправдава законом и Уставом, нити потребом икаквом да адреса буде онаква какву је већина одбора предложила. Владалац није одговоран, ма да су се у одбору један или двојица чланова изразили да је чак и он одговоран: он није одговоран, и који сад то каже, тај греша противу устава” (*Стенографске белешке Народне скупштине одржане у Београду 1874/5*, књ. 1, Београд 1875, стр. 70).

У одбрану предлога адресе одборске мањине, Мариновић је истицао да је личност књаза неприкосновена и да он не може да одговара за поступке владе. „Устав је хтео, да личност владаочеву са-

чувамо од свију оговарања, од свију заједања, па за то је и створена министарска одговорност.” У реплици председнику владе, Љубомир Каљевић навео је да предлог адресе одборске већине није противан Уставу из 1869. године, јер Устав ни у једној одредби није забранио народним посланицима да говоре са својим кнезом о народним потребама. „Нигде и ни у којој земљи није ограничено право Скупштине, да она не може кад нађе за потребно управити адресу на свога владоца и у њој казати му: оћу ово и оно.” Аксентије Ковачевић навео је да адреса одборске мањине представља „чист отпоздрав” кнезу и ништа друго (*Стенографске белешке Народне скупштине одржане у Београду 1874/5*, књ. 1, 1875, стр. 70, 90, 92–93). У одговору владиним посланицима и министрима који су били против предлога адресе одборске већине, Адам Богосављевић навео је да Народно представништво има иста права као и влада, јер ако влада посредством беседе може да изјави шта мисли, зашто то не би могла Скупштина посредством адресе. „Што се пак министри и сва господа која су против већинине адресе, заклањају за личност владоца и његову неодговорност, то не вреди ништа. Ја у томе само то видим, да влада не мисли да да народу оно што се тражи. Зато ја остајем при томе да се адреса вишине одборске усвоји и још да се у њој дода и то да се бирократски систем у нашој земљи уништи тј. да се уништи чиновничка влада” (*Стенографске белешке Народне скупштине одржане у Београду 1874/5*, књ. 1, Београд 1875, стр. 162). Влада није прихватила предлог адресе одборске већине, јер је био и сувише радикалан. Када се приступило гласању, 58 посланика гласало је за предлог адресе скупштинске већине, а 61 против. Већином од три гласа Скупштина је изгласала предлог адресе одборске мањине (*Стенографске белешке Народне скупштине одржане у Београду 1874/5*, књ. 1, Београд 1875, стр. 183). Председник владе Јован Мариновић сматрао је да већина од три гласа није довољна да би и даље остао на положају председника владе, па је поднео оставку. Посебно је занимљив наступ Јеврема Грујића приликом расправе о скупштинској адреси. Иако је делио мишљење одборске већине обавеза према влади „која га је увела у Скупштину спречавала га је да то изрази”, Грујић је био владин посланик тако да је морао да води рачуна о интересу владе. Међутим, приликом гласања за адресу, Грујић се уздржао, док су поједини посланици који су га раније подржали за владиног посланика гласали против владе (Милићевић, 1964, стр. 218). Без обзира на то што ниједан предлог Адамове групе није прошао у Народној скупштини 1874/5. године, она их је поднела с циљем да се обележи као нова политичка групација у Скупштини (Јовановић, 1990, стр. 134).

За Светозара Марковића и његове сараднике избор Адама Богосављевића за народног посланика 1874. године значио је појаву „истинских представника народа у Народној скупштини”, који су

Марковићеве идеје спроводили у праксу. Скупштинска опозиција у Народној скупштини 1874/5. и 1875/6. имала је подлогу у идеологији Светозара Марковића (Перовић, 2006, стр. 104–105). У интерпелацији министру унутрашњих дела, Адам Богосављевић је упитао министра зашто је забрањено да се лист *Застава* и књижица *Народна скупштина* објаве широким народним масама и зашто се због тога „људи гоне, апсе и протерују”. Богосављевић је подсећао Аћима Чумића на то да се пре него што је постао министар залагао за увођење слободоумних установа у земљи (*Стенографске белешке Народне скупштине одржане у Београду 1874/5*, књ. 1, Београд 1875, стр. 262). Адам Богосављевић, Милија Миловановић и Милош Глишић су на седници Скупштине 25. фебруара 1875. године поднели предлог о укидању окружних начелстава. Група посланика је предложила: да Скупштина донесе закон којим се укидају окружна начелства; да општински судови и средње власти обављају полицијску власт и да општински судови преузму сва суђења од окружних који се укидају. Богосављевић је навео да „нас окружне полиције коштају 3.000.000 гроша чаршијских, која би се сума могла употребити на много корисније цели земаљске” (*Стенографске белешке Народне скупштине одржане у Београду 1874/5*, књ. 1, Београд 1875, стр. 872–873). Адамова група захтевала је и смањење чиновничких плата, тј. да ниједна плата не буде већа од 1000 талира, а висина пензије од 500. „Да су они народне слуге, њима би народ одређивао плату, а не сами себи. Тај народни слуга има право да прима плату (пензију) и кад не служи; кад остари, пак, па чак се и за његову фамилију држава брине, ваљда зато, да се госпоцка клица не утре. Нијели то лудорија и помислити да прост, неписмен човек зна да чува беле паре за црне дане, а чиновник учеван човек да не зна! То је жалост и срамота” (*Стенографске белешке Народне скупштине одржане у Београду 1874/5*, књ. 1, Београд 1875, стр. 1060–1061).

У новоизабраној Скупштини (1875–1878), Адамова група посланика била је на врхунцу политичког успона. Адам Богосављевић је са групом народних посланика предлагао да најмања чиновничка плата износи 150 талира, а да се сваке четврте године може повећати за 50 талира под условом да је чиновник заслужио, да чиновничка пензија не може бити већа од 500 талира и да народни посланици добијају четири динара дневно на име трошкова. „Наш тежак највише времена троши радећи, јер по 15 часова дневно мучи се и зноји; он ради најтежи, најкориснији и најпроизводнији рад на свету, јер шта је прече човеку од хлеба? Чиновник напротив не ради више од 5–8 часова дневно, његов је рад много лакши и далеко непроизводнији од тежачког, почем се већина састоји у некорисном пискарењу и грдном трошењу артије” (*Стенографске белешке Народне скупштине одржане у Крагујевцу и Београду 1875/6*, књ. 2, Београд 1876, стр.

1029–1030). После смрти Светозара Марковића 1875. године⁴, вођство у покрету преузели су његови најближи сарадници: Пера Велимировић, Пера Тодоровић и Никола Пашић. Следбеници Светозара Марковића нису клонули духом, већ су искористили промену владе и покренули нови лист *Старо ослобођење*. Први број листа изашао је 1. септембра 1875. године под уредништвом Срете Анђелковића (Петровић, 1972, стр. 78).

Марковићеви следбеници тесно су се повезали са скупштинском опозицијом, састављеном углавном од сељачких посланика који су себе називали радикалном партијом. Никола Пашић је неколико месеци после смрти Светозара Марковића у писму војводи Сими Поповићу навео да би представници радикалне партије могли да уђу у привремену владу босанско-херцеговачких устаника. „Из Србије морало би се два човека узети с обзиром на партије тамошње и то један из либералне партије а други из радикалне (из треће конзервативне партије не би било нужно, јер она има слаба корена у народу” (Перовић, Шемјакин, 1995, стр. 36). Очигледно је да је Пашић када је споменуо радикалну партију мислио на Марковићеве социјалисте (Перовић, Шемјакин, 1995, стр. 36). Дакле, Пашић наступа као шеф партије у намери да је дисциплинује. Писмо Николе Пашића Јеврему Марковићу јасно потврђује Пашићеву намеру да дисциплинује радикалну партију. У Народној скупштини приликом гласања о дужини трајања војног рока, Јеврем Марковић је као професионални војник гласао за две године, док је опозиција гласала за једну годину. Многи владини посланици позивали су се на Јеврема Марковића, који је као опозиционар гласао за владин предлог закона. Због тога је Никола Пашић упутио оштро писмо Јеврему Марковићу, у коме је навео следеће: „Ово твоје сумњичење да међу нама има неко који се труди да нас поцепа – држимо да је неосновано и да си се преварио. Што смо твој избор дочекали с радошћу то је зато што смо држали да ћеш ојачати странку радикалну и да ћеш придонети да дејствује смишљеније, сложеније и енергичније – и према томе ми се не бламирамо баш као деца, кад смо пустили допис, који каже да си својим понашањем наудио самом себи и странци, којој припадаш” (Перовић, Шемјакин, 1995, стр. 42).

Без обзира на то што није био народни посланик, Пашић је намеравао да у редове скупштинске опозиције, коју су углавном чинили сељаци, „унесе елементе целовите концепције и организованости” (Шемјакин, 2008, стр. 109). Анализом овог писма јасно се види да су следбеници Светозара Марковића после његове смрти настави-

⁴ Светозар Марковић је умро 26. фебруара / 10. марта 1875. године у Трсту. Јеврем Марковић, рођени брат Светозара Марковића, пренео је његове посмртне остатке у Јагодину, где је сахрањен.

ли да раде у оквиру његових идеја. Пашић се, попут Светозара Марковића, залагао за увођење народне самоуправе, јер је то „политичка основа државе којој се тежи” (Шемјакин, 2008, стр. 110). Народна самоуправа није била далеки програмски циљ. Измене и допуне у *Закону о устројству општина и општинских власти* 20. октобра 1875. године омогућиле су шире учешће грађана у локалне органе власти. Полицијски надзор приликом избора општинских органа власти овим законом био је укинут. Надлежност општинског збора је у великој мери проширена. Он је одлучивао о свим важнијим питањима општине, која су на основу ранијих закона била у надлежности полицијских власти или ресорног министра (Гузина, 1976, стр. 217–228). После доношења овог закона, следбеници Светозара Марковића су бирачима говорили да је „избор кмета и одборника у њиховим рукама” и да само од свести грађана, а не од полиције зависи ко ће бити изабран у општинским органима власти (Перовић, 1982, стр. 32).

Радикализам скупштинске опозиције најбоље се огледао приликом скупштинске расправе о изменама и допунама *Закона о штампи* из 1870. године. Њено слободоумље изражено је целовито у критикама и предлозима у вези са владиним предлогом измена и допуна *Закона о штампи*. Пошто се нису слагали са изменама и допунама *Закона о штампи* које је поднела одборска већина, чланови одборске мањине Милош Глишић, Павле Вуковић и Ранко Тајсић поднели су свој предлог *Закона о штампи*. Опозиција је инсистирала на томе да штампа буде потпуно слободна, јер српски народ „тек почиње корачати путем уставности”. Опозиционари су доказивали да је у свим парламентарним земљама сасвим природно да мањина, тј. опозиција, критикује владу и да је главни јемац за то потпуна слобода штампе (*Стенографске белешке Народне скупштине 1875/6*, књ. 1, Београд 1876, стр. 795–797). Својом говорничком способношћу Адам Богосављевић је бранио природно право човека „да може да размишља” и да искаже своје мисли. „Свако право које природа човеку даје, то је право свето и неприкосновено, и за то не подлеже никаквом ограничењу. /.../ Допустити човеку да може слободно да мисли, а не дати му да своје мисли искаже, значи допустити коме да подгреје собу, а не дати му да затвори врата и прозоре”. Према Богосављевићевим речима, власт нема разлога да се плаши да ће слобода штампе довести до „нереда и буна, јер ако нема услова за буну”, онда је неће ни бити. „А ко ствара те услове? Нико други, но једна сорта људи, која оће да живи о туђем зноју, и такви људи не даду да сваки исказује слободно своје мишљење те да се само не увати у своје делу” (*Стенографске белешке Народне скупштине 1875/6*, књ. 1, Београд 1876, стр. 798–799). Без обзира на то што су измене и допуне *Закона о штампи* из 1870. године усвојене углавном на основу предлога владе Љубомира Каљевића, нови *Закон о слободи штампе*

из 1875. године обезбедио је већу слободу штампе „него што се могло очекивати у условима аутократске владавине кнеза Милана Обреновића” (Раденић, 1988, стр. 133).

Нови Закон о слободи штампе и о устројству општина и општинских власти дружина слободоумних интелектуалаца у Крагујевцу успешно је искористила да на изборима за локалне органе власти у Крагујевцу однесе победу. Један од социјалистичких првака Пера Велимировић постао је кмет, док је Павле Вуковић, посланик у Скупштини и члан групе посланика Адама Богосављевића изабран за председника општинске управе (Шемјакин 2008, стр. 121). У част ове победе, 27. фебруара 1876. године следбеници Светозара Марковића организовали су чувену манифестацију у Крагујевцу – Црвени барјак. Више стотина људи захтевало је увођење народне самоуправе у целу земљу. Иако манифестација није добила широке размере, она се, према речима Андрије Раденића, осећала „готово у размерама бунта, више радикалног него социјалистичког” (Раденић, 1973, стр. 363–364). Власт је реаговала муњевито – послала је војску у град, похапсила организаторе манифестације и предала их суду. Репресивне мере власти против учесника у овој манифестацији председник владе Љубомир Каљевић није подржао.⁵ Пашић није учествовао у демонстрацијама у Крагујевцу, јер се тада налазио у Београду. У Крагујевац је стигао 9. марта 1876. године и преузео уређивање листа *Старо ослобођење*, који је због хапшења готово свих сарадника, међу којима су се посебно истицали Пера Тодоровић, прота Милоје Барјактаревић, Пера Велимировић, Срета Анђелковић, било пред гашењем (Пашић, 1937, стр. 65–66). Пашић је упутио апел српским адвокатима и политичарима у Војводини, од којих је захтевао да заштите оптужене који су легално победили на изборима за општинске органе власти у Крагујевцу. Према Пашићевим речима, ако суд у Крагујевцу не би дозволио српским адвокатима из Војводине да бране оптужене, онда би они „својим саветима у одбранама могли да притекну у помоћ овдашњим адвокатима, а требало би да се увере да у Србији постоји такво стање правно како нигде чини ми се у свету

⁵ О односу кнеза Милана према демонстрацијама у Крагујевцу је у својим *Успоменама* забележио Љубомир Каљевић: „Чим је дошла вест о црвеном барјачету, мене позва кнез и рече, да је министру војном /.../ наредио да изда налог команданту крагујевачке војске да држи власт у својим рукама, све учеснике похвата, изведе војску из чаршије и свакога који се успротиви његовим наредбама, исече на комаде /.../Пошто сам пустио господара да излије сав свој гнев, ја му сасвим хладно рекох: Ако је министар војни пристао да изврши ваш налог, ја вас молим да примите моју оставку. Мени је врло непријатно, што се је то догодило у Крагујевцу баш онда, кад сам ја шеф кабинета и министар полиције. /.../ Ваши извештаји основани су на партијској мржњи и основаној ревности ваших заинтересованих добављача” (Каљевић, 2006, стр. 50–51).

не постоји”. Пашић је био изненађен негативним одговором војвођанских либерала. „Уместо очекиване помоћи, стигао је одговор нимало пријатељски, нимало братски” (Шемјакин, 2008, стр. 122).

Разочаран оваквим одговором, Пашић је 16. априла 1876. године упутио писмо Миши Димитријевићу, најближем Милетићевом сараднику. У њему је изнео програм Радикалне стране. У овом писму Пашић наводи: „Програм радикалаца прост је и састоји се отприлике у овом. Народ је суверен и по томе њему припадају сва права политичког па и економског уређења земље. Права политичка појединих грађана могу се најбоље очувати кад су општина, срез и округ, па и цела Србија уређени на основу самоуправе. Економска слобода, тј. независност може се најбоље уредити ако се усвоји пут удружења и ако средства за подизање индустрије и земљорадње не дају једном лицу, но једној задрузи која полаже несумњиво да је у стању да капиталом управља и радиност развија. Другим речима ми хоћемо демократску слободу, децентрализацију, хоћемо да народ сачувамо да не усвоји погрешке западног индустријског друштва, где се ствара пролетаријат и неизмерни богаташлук, но да се индустрија подигне на основи задружној. За тим не агитирамо да укинемо установе приватне својине, но да се земљорадници здруже обделавају земљу машинама, јер без задруге не може се парна машина с коришћу употребити. На ком основу, тј. како да се друже, то је питање месно, локално, и не да се по рецепту једном извршити” (*Политика*, бр. 10253, 7/19. децембар 1936. године). Дакле, идеологија покрета развила се у духу програма који је формулисао Светозар Марковић 1873. године приликом покретања листа *Јавност*.

Борба против бирократског система, увођење народне самоуправе и суверенитет народа – то нису „са стране” преузете идеје, већ су легитимни захтеви широких народних маса, које су желеле повратак на традицију самоуправе ради уништења бирократског апарата „чији је једини задатак да служи остварењу полицијских и фискалних циљева” (Шемјакин, 2008, стр. 126). Свакако да су догађаји у Крагујевцу видно утицали на даљи развој политичких прилика у Србији. То су биле прве радничке демонстрације у којима је кнез Милан видео општу непослушност према владајућем режиму. Главни узрок кнежеве олуке да поново врати „акционо министарство” маја 1876. године треба тражити у његовом страху од „узнимирјујућих догађаја” који су се одиграли у Крагујевцу фебруара 1876. године. Кабинет Стевче Михаиловића и Јована Ристића према Милановој замисли требало је да умири народ „ванредним ратним законима” (Радевић, 1988, стр. 52). Сваки даљи рад на реформама био је обустављен за време српско-турских ратова 1876–1878. године. Ристић–Михаиловићево министарство искористило је ратно стање да обустави слободоумне законе које је донела влада Љубомира Каљевића. За

време српско-турских ратова 1876–78, влада је укинула све одредбе у *Закону о општинама* којима се гарантовала слобода општинским органа власти (АСАНУ, бр.14556/8, Заоставштина Драгослава Страњаковића – Политичке борбе у Србији. Радикална странка – стварање и рад). Делатност скупштинске опозиције била је прекинута уласком Србије у рат против Турске (Милићевић, 2002, стр. 332).

ЗАКЉУЧАК

Социјалистичка активност од 1868. до 1878. године представља крупан корак напред у политичком животу Кнежевине Србије. Овим покретом су постављени темељи ширењу социјалистичких идеја међу широким народним масама. Светозар Марковић је свакако главна личност социјалистичке мисли у Србији у другој половини 19. века. Пре Светозара Марковића посебно се истицао Живојин Жујовић (1838–1870), за кога је Марковић рекао да је он први социјалиста у Србији. Међутим, Жујовић се задржао на теоријском и публицистичком раду, док се Светозар Марковић бавио практичним пословима ширења социјалистичких идеја међу широким народним масама. Главне одреднице идеологије коју је развио Светозар Марковић су: народна држава, народна партија и народни суверенитет. Марковић је критиковао читав развитак Србије, почев од Првог српског устанка 1804. године, захтевајући корените промене у земљи. Иако је идеологија Светозара Марковића била укорењена међу широким народним масама, без појаве скупштинске опозиције 1874. и њеног деловања током 1875. и 1876. године, остала би књишка творевина која би се свела на уске интелектуалне кругове. Опозициони посланици у Народној скупштини 1874. године под вођством Адама Богосављевића следили су идеје Светозара Марковића. Осим Пере Велимировића и Николе Пашића, један од најближих пријатеља Светозара Марковића на Великој школи био је Адам Богосављевић.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив српске академије наука и уметности (АСАНУ), бр. 14556/8, Заоставштина Драгослава Страњаковића. Политичке борбе у Србији. Радикална странка – стварање и рад [Serbian academy of science and art archive, no. 14556/8, the legacy of Dragoslav Stranjakovic. Political fights in Serbia. The Radikal party – creation and work].

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Каљевић, Љ. (2006). *Моје успомене [My memories]*. приредио Слободан Турлаков. Ужице: Историјски архив.
Марковић, С. (1960). *Сабрани списи, књ. 1 [Collected writing book 1.]*. Београд: Култура.

- Марковић, С. (1965а). *Сабрани списи, књ. 2* [Collected writings book 2.]. Београд: Култура.
- Марковић, С. (1965б). *Сабрани списи, књ. 3* [Collected writings, book 3.]. Београд: Култура.
- Марковић, С. (1965в). *Сабрани списи, књ. 4* [Collected writings, book 4.]. Београд: Култура.
- Марковић, С. (1995). *Целокупна дела, књ. 4* [Overall work, book 4.]. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Марковић, С. (1996б). *Целокупна дела, књ. 6* [Overall work, book 6.]. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Марковић, С. (1996г). *Целокупна дела, књ. 7* [Overall work, book 7.]. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Марковић, С. (1996д). *Целокупна дела, књ. 11* [Overall work, book 11.]. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Марковић, С. (1996а). *Целокупна дела, књ. 13* [Overall work, book 13.]. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Марковић, С. (1996в). *Целокупна дела, књ. 16* [Overall work, book 16.]. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Никола П. Пашић, *Писма, чланци и говори (1872–1891)* [Nikola P. Pasic, letters, articles and speeches (1872–1891)], приредили Латинка Перовић, Андреј Шемјакин, Београд 1995.
- Програми и статутни српских политичких странака до 1918. године* [The programs and statutes of Serbian political parties until 1918.], приредили Василије Крстић, Радош Љушић, Београд 1991.
- Протоколи Народне скупштине држане у Крагујевцу 1871. године* [The protocols of the National assembly held in Kragujevac in 1871]. Београд 1871.
- Протоколи Народне скупштине држане у Крагујевцу 1873. године* [The protocols of the National assembly held in Kragujevac in 1873]. Београд 1874.
- Стенографске белешке Народне скупштине одржане у Београду 1874/5, књ. 1* [The shorthand notes of the National assembly held in Belgrade 1874/5, book 1], Београд 1875.
- Стенографске белешке Народне скупштине 1875/6, књ. 1* [The shorthand notes of the National assembly 1875/6, book 1], Београд 1876.
- Стенографске белешке Народне скупштине одржане у Крагујевцу и Београду 1875/6, књ. 2* [The shorthand notes of the National assembly held in Kragujevac and Belgrade 1875/6, book 2], Београд 1876.
- Штампа: Раденик, Јавност, Политика.

ЛИТЕРАТУРА

- Аутобиографија Николе П. Пашића*, у: *Никола П. Пашић (10. децембар 1926/10. децембар 1936)*, [The autobiography of Nikola P. Pasic, in: Nikola P. Pasic (10th December 1926 – 10th December 1936)], Београд 1937.
- Бјелица, М. (1972). *Политичка штампа у Србији 1834–1872. године* [Political press in Serbia 1834–1872]. Београд: Југословенски институт за новинарство.
- Гузина, Р. (1976). *Општина у Србији 1839–1918. године* [A municipality in Serbia 1839–1918]. Београд: Рад.
- Живановић, Ж. (1923). *Политичка историја Србије у другој половини 19. века, књ. 1* [Political history of Serbia in the second half of 19th century, book 1.]. Београд: Геца Кон.

- Живановић, Ж. (1924). *Политичка историја Србије у другој половини 19. века, књ. 2* [Political history of Serbia in the second half of 19th century, book 2.]. Београд: Геца Кон.
- Јовановић, С. (1990). *Политичке и правне расправе, I-III* [Political and legal disputes]. Београд: Бигз.
- Лапчевић, Д. (1922). *Историја социјализма у Србији* [The history of socialism in Serbia]. Београд: Геца Кон.
- Манојловић, Љ. (1936). *Светозар Марковић* [Svetozar Markovic]. Београд: Нолит.
- Милановић, Ј. (2007). *Аћим Чумић (1836–1901)* [Acim Cunic 1836–1901]. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Милићевић, Ј. (1964). *Јеврем Грујић. Историјат светоандрејског либерализма* [Jevrem Grujic. The history of St. Andreja's liberalism]. Београд: Нолит
- Милићевић, Ј. (2002). *Прилог познавању порекла Србијанског парламентаризма, у: Друштвене појаве у Србији XIX века* [The contribution to knowing the origin of the Serbian parliamentarism, in: Social phenomena in Serbia in XIX century], приредио Радош Љушић, Београд: СКЗ
- Перовић, Л. (1982). *Пера Тодоровић* [Pera Todorovic]. Београд: Рад.
- Перовић, Л. (1993). *Српско-руске револуционарне везе. Прилози за историју народњаштва у Србији* [Serbian-Russian revolutionary connections. The contributions to the history of nationalism in Serbia]. Београд: Службени лист СРЈ
- Перовић, Л. (1997). *Светозар Марковић и скупштинска опозиција 1874. и 1875. године, Живот и дело, Зборник радова* [Svetozar Markovic and the opposition in assembly in 1874 and 1875, Life and work, The collection of works]. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Перовић, Л. (2006). *Између анархије и аутократије. Српско друштво на прелазима векова (XIX–XXI)* [Between anarchy and autocracy. Serbian society in the transition of centuries XIX–XXI], у: *Огледи*, бр. 8. Београд: Хелсиншки одбор за људска права у Србији.
- Петровић, Р. (1972). *Адам Богосављевић* [Adam Bogosavljevic]. Београд: Рад.
- Продановић, Ј. (1947). *Историја политичких странака и струја у Србији, књ. 1* [The history of political parties and currents in Serbia, book 1.]. Београд: Просвета.
- Раденић, А. (1973). *Из историје Србије и Војводине 1834–1914. године* [From the history of Serbia and Vojvodina 1834–1914]. Нови Сад – Београд: Историјски институт.
- Раденић, А. (1977). *Социјалистички листови и часописи у Србији (1871–1918), књ. 1* [Socialist papers and magazines in Serbia (1871–1918, book 1.]. Београд: Просвета.
- Раденић, А. (1988). *Радикална странка и тимочка буна. Историја Радикалне странке – доба народњаштва, књ. 1* [Radical party and Timok rebellion. The history of the Radical party-the age of nationalism, book 1.]. Зајечар: Историјски архив
- Скерлић, Ј. (1966). *Светозар Марковић. Његов живот, рад и идеје* [Svetozar Markovic. His life, work and ideas]. Београд: Просвета
- Спасић, Ж. (1975). *Јавност Светозара Марковића* [The public of Svetozar Markovic]. Крагујевац: Светлост
- Шемјакин, А. (2008). *Идеологија Николе Пашића (1868–1891)* [The ideology of Nikola Pasic 1868–1891]. Београд: Завод за уџбенике

THE DEVELOPMENT OF SOCIALIST IDEAS IN THE PRINCIPALITY OF SERBIA FROM 1868 TO 1876

Miroslav Pešić

University of Niš, Faculty of Philosophy, Niš, Serbia

Summary

Socialist activities from 1868 to 1878 represent a major step forward in the political life in the Principality of Serbia. This movement laid the foundations for the spreading of socialist ideas among large public masses. Svetozar Marković is surely the main character of socialist thoughts in Serbia in the second half of 19th century. Before Svetozar Marković, Živojin Žujović (1838-1870) particularly stood out, and Marković, in one of his letters to Ninkovic sisters, said that he had been the first socialist in Serbia. However, Žujovic dwelled on theoretical and publicist works, and Svetozar Marković did practical work on spreading socialist ideas among large public masses. The main entries of the ideology which was developed by Svetozar Marković are: national state, national party and national sovereignty. Marković criticized the whole development of Serbia, starting from the First Serbian uprising in 1804, demanding thorough changes in the country. Although Svetozar Marković's ideology took root among large public masses, without the appearance of the parliamentary opposition in 1874, and its work during 1875 and 1876, it would have remained a book creation which would come to narrow intellectual circles. Oppositional MPs in the National Assembly in 1874, led by Adam Bogosavljević, followed the ideas of Svetozar Marković. Besides Pera Velimirović and Nikola Pašić, one of the closest friends of Svetozar Marković in the Grand school was Adam Bogosavljević.